

СЕМАНТИКА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ БЫТИ У РУЧКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'373.2-112

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).161–167

Денисюк В. Семантика та функціонування фразеологізму *быти у ручки*; кількість бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. Стаття продовжує цикл студій про фразеологічне багатство української мови XVIII ст. На матеріалі щоденникових записів генерального хорунжого М. Ханенка проаналізовано семантичне наповнення та функційні особливості фразеологізму *быти у ручки*, що виявляє тенденцію до граматичної, словотвірної та позиційної варіантності. Дослідники історії дипломатії доводять, що московити церемоніал цілувати руку цареві запозичили в татар та азіатів, від яких тривалий час були залежні. М. Ханенко вжив фразеологізм 44 рази тільки в описах подій, пов'язаних із діловими поїздками до московії, що вже засвідчує невластивість українській ментальності як власне церемоніалу, так і його номінації. Для з'ясування причин незасвоєння українською мовою цього стійкого сполучення слів залучено писемні пам'ятки інших жанрів, зокрема літописи, що засвідчили функціонування синонімічного відповідника *цѣловати руку*, який хоч і виявляє меншу експресивність, проте має ширшу семантичну структуру. Полярність учасників церемоніалу репрезентує фразеологізм *жаловати кь ручки*.

Поширення фразеологізму на українських теренах доводить його локальний – Східне Полісся, хронологічний – XVIII ст. та жанровий – переважно щоденникові записи – характер. Стійке сполучення слів засвідчене і в пам'ятках польської мови XVII ст. в описах подій, що стосуються прийому представників дипломатичних місій московським царем. Це доводить, що саме з московії відбувалося поширення фразеологізму, який, потрапивши на периферію лексико-фразеологічної системи української мови, через низку інтра- та екстралінгвальних чинників залишився в ній вузькохронологічним екзотизмом як атрибут чужої культури та ментальності.

Ключові слова: українська мова першої половини XVIII ст., щоденниковий дискурс, фразеологізм, семантика, варіантність.

Постановка проблеми. Кінець XX – початок XXI ст. окреслив переформатування лінгвоукраїністики зі структурного до семантичного та когнітивного підходів, коли оприявилася необхідність вивчати мову на всіх рівнях не як складну системну організацію, а передусім як систему відношень «людина – мова» в її синхронно-діахронній площині. Власне, антропоцентризм задекларував необхідність дослідження будь-якого явища мови крізь призму векторів «людина в мові» та «мова в людині», що передбачає міждисциплінарний характер студій з лінгвоукраїністики. Таке розуміння оприявнює кілька проблем: по-перше, чітке усвідомлення специфіки дослідження, що передбачає використання релевантних методів та визначення площини. Зрозуміло, що студіювання, наприклад, лексики чи якогось концепту в синхронії апріорно не можливе, оскільки передбачає обов'язкове залучення даних із попередніх етапів розвитку слова/мови для правильного розуміння нинішнього стану семантичної структури лексеми. А це, на жаль, украй рідко можна подібати в сучасній лінгвоукраїністиці, на відміну від діахроністів, які, залучаючи фактичний матеріал із різних століть, намагаються простежити розвиток семантики від першої відомої фіксації слова аж донині. По-друге, правильне потрактування синхронії та діахронії. Нам імпонує думка О. Мельничука, що реальне існування мови – це діахронія, а синхронія є тільки науковою абстракцією [Мельничук 2004, с. 597]. Ф. де Соссюр, який уперше ввів у мовознавчу науку ці поняття, наполягаючи на чіткому їх розмежуванні, все ж сумнівався в реальності

цього: «Справді, абсолютної нерухомості не існує; всі сторони мови зазнають змін; кожному періоду відповідає більш або менш помітна еволюція. Вона може бути різною щодо темпу та інтенсивності, але самому принципу це не шкодить... Правда, ця безперервна еволюція часто схована від нас через те, що ми зосереджуємося на літературній мові; ... літературна мова нашаровується на народну, тобто природну, мову і стає підвладною вже іншим умовам існування. Від часу свого формування літературна мова в цілому виявляє достатню сталість і прагне залишатися тотожною самій собі, а її залежність від письма зумовлює ще більшу її стабільність. Таким чином, літературна мова не може правити за взірць мінливості природних мов, вільних від будь-якої літературної регламентації» [Соссюр 1998, с. 177]. Отже, у дослідника має бути чітке усвідомлення того, що сукупність синхронії становить діахронію, незважаючи на те, який хронологічний період для студіювання він обирає. Власне, дослідження розпочинається із синхронії, згодом розгортаючись у діахронну площину. Це стосується і фразеології того чи того народу, яка, залишаючись квантитативно меншою порівняно з лексикою, переконує нас у неможливості дослідження її тільки в аспекті синхронії, а вже ближчої чи дальшої – це залежить від фразеологізму. По-третє, джерельна та словникова база. Україна втратила дуже багато писемних пам'яток через мовну політику московії: це і заборона друкувати українськомовні книги, це і фізичне нищення книг та рукописів, це і фальсифікація (застосування спрощеного набору, що нівелю-

вав питомі українські риси, натомість максимально наближаючи мову тієї чи тієї пам'ятки до московської) при публікації рукописів у XIX ст. та продовження цього в наступних століттях через опцію «удоступнення широкому загалу». Маємо нині суперечки українських лінгвістів про мову різних пам'яток, особливо написаних у XVIII ст. До т. зв. російськомовних потрапили і щоденникові записи генерального хорунжого Миколи Ханенка, хоч у лінгвоукраїністиці відсутні дослідження фонетики та морфології як визначальних рівнів для висновку про мову цієї пам'ятки. Привертає увагу факт, що опублікований щоденник за 1727–1753 рр. та згодом надруковані записи за 1719–1723 рр. та 1754 р. мають суттєві відмінності в мовному оформленні. У цьому аспекті виникає логічне запитання до тих, хто кваліфікує «Щоденник» російськомовним: ви згодні віддати писемну пам'ятку XVIII ст. московитам? Поза всяким сумнівом, вони з радістю цим скористаються для декларації про тотальне домінування їх мови в усіх жанрах і стилях на українських теренах. У цьому аспекті показовою є доля Євсевієвого Євангелія, що, попри ґрунтовну розвідку В. Німчука та доведення українськості пам'ятки, залишилося джерелом «Словаря древнерусского языка XI–XIV вв.», як і багато інших пам'яток того періоду. Це автоматично проектує проблему дослідження семантичних змін, оскільки використання історичних словників, до джерельної бази яких були включені такі тексти, розмиває істинний шлях еволюції тієї чи тієї лексеми, особливо в контексті вигаданого східнослов'янства. Обмеження у використанні історичних словників білоруської та російської мов нівелює діахронні дослідження в лінгвоукраїністиці, втрачає сутність порівняльно-історичний метод як один з основних для таких студій, а для лексем, що потрапили на український мовний ґрунт зі сходу, – повністю, оскільки етимологічні словники не дають повної інформації про семантику слова в той чи той період, адже не відображають «людини в мові» та «мови в людині». У такому разі українська мова того чи того століття може втратити багато лексем, фразеологізмів, засвідчених від одного до кількох десятків разів у «російськомовних» пам'ятках, що штучно обмежить динаміку лексико-фразеологічної системи. Однак такі пам'ятки теж потрібно досліджувати задля об'єктивності еволюції різних систем української мови, бо саме вони можуть слугувати тим джерелом, що однозначно ствердить першість української мови і визначить напрям поширення явища, форми, лексеми чи фразеологізму, як це, наприклад, було з фразеологізмом *ні на йоту* (як ми з'ясували, перша фіксація в українських пам'ятках – 1657 р., у російських же – 1717 р. [Денисюк 2022, с. 33], тож укладання росіянами історико-етимологічного словника давало підстави трактували фразеологізм-біблєїзм як запозичення в українську через посередництво російської).

Аналіз досліджень. Українська історична фразеологія у своєму арсеналі має низку ґрунтовних студій, у яких дослідженням охоплено загалом

писемні пам'ятки XIII та XVI–XVII ст. Зауважимо, що тексти не всіх стилів і жанрів однаковою мірою студійовані в аспекті фразеологічному. Очевидним є своєрідне совіцьке табу – досліджувати мову пам'яток киеворуського періоду в контексті розвитку української мови. Це ж стосується і XVIII ст.

Пам'ятки щоденникового жанру цього періоду за совіцької доби були об'єктом дослідження В. Горобця, який включив їх і до відповідних розділів колективної монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія». Йдеться тільки про окремі групи лексики. Фразеологія залишилася поза увагою дослідника.

Фразеологізми *за рукою, загнати в тарапати, на пушку взяти* були об'єктом наших попередніх розвідок [Денисюк 2021а; Денисюк 2021б; Денисюк 2021в]. Як засвідчили дослідження, виконати власне лінгвістичний аналіз наведених стійких сполучень слів неможливо, оскільки розуміння кожного з них вимагало застосування міждисциплінарного підходу, який залишиться стрижнем і цієї студії. Джерелом дослідження слугує «Щоденник» генерального хорунжого М. Ханенка, опублікований редакцією «Київської старовини» (1884 р.).

Мета статті полягає в семантико-функційному аналізі фразеологізму *бути у ручки*, зафіксованому в щоденниковому дискурсі української мови першої половини XVIII ст. Для реалізації задекларованої мети ми поставили такі **завдання**: шляхом суцільної вибірки визначити квантитативний параметр фразеологізму; з'ясувати його семантичне наповнення; визначити функційні особливості стійкого сполучення слів; встановити варіантність фразеологізму.

Методи дослідження. Для з'ясування лінгвальних особливостей фразеологізму *бути у ручки* було залучено пам'ятки інших стилів і жанрів різних хронологічних періодів, що вимагало використання методу лінгвістичного спостереження та осмислення його результатів, статистичного, описового, контекстуального та дискурс-аналізу.

Виклад основного матеріалу. Микола Ханенко, за свідченням О. Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу [Лазаревській 1884, с. III], поборником української автономії, для здобуття якої доклав чимало зусиль [Оглоблин 1949]. У цьому аспекті викликає подив «російськість» мови щоденникових записів, хоч деякі нашарування стали можливими після 1723 р. Уже перші дослідники біографії генерального хорунжого акцентували увагу на ролі М. Ханенка в поверненні гетьманства, за що того разом із П. Полуботком та іншими представниками козацької старшини ув'язнено в Петропавловській фортеці, звідки, як стверджує Й. Бодянский, «водили навіть із фортеці в палац давати комусь уроки» [Бодянский 1858, с. IX]. Історики також указують на цей факт, зазначаючи, що після звільнення 1725 р. М. Ханенкові було наказано проживати в Санкт-Петербурзі, бути вчителем офіцерських і солдатських дітей у гарнізонній школі. В Україну він повернувся 1726 р., а завдяки підтримці Д. Апостола 1727 р. отримав посаду судді

Стародубського полку [Маханьков 2012, с. 210; Половець 2018, с. 172]. Прикметно, що ці дати збігаються з роками, коли в «Щоденнику» відсутній жоден запис, а освітянська діяльність, яку майбутній генеральний хорунжий у чужомовному оточенні проводив а ргіогі не тогочасною українською мовою, практикувала в ньому мистецтво володіння, крім української, польської, латинської, французької, і московитсько-церковнослов'янською. Ці мовно-мовленнєві навички вкрай були необхідні в тодішній ситуації. О. Лазаревський про події 1723 р., зокрема, зауважив: «Серед депутатів був і Микола Ханенко, на здібності якого в умінні підійти до впливових людей Полуботок головно і покладав свої надії» [Лазаревський 1884, с. VII–VIII]. Інтелектуальність зробила Ханенка одним із тих представників, без яких дії верхівки українського козацтва середини XVIII ст. складно уявити. Й. Бодяньський писав, що «при обранні в гетьмани Розумовського Ханенко, як хорунжий, стояв із прапором у церкві з одного, а Оболонський із бунчуком з іншого боку під час читання грамоти на гетьманство (у лютому 1750 р.)» [Бодяньський 1858, с. XI]; О. Лазаревський зазначив: «Розумовський узагалі благоволив Ханенка, цінуючи в ньому ту досвідченість у справах, якої саме сам не мав» [Лазаревський 1884, с. XII]. Отже, авторитет генерального хорунжого був великим, що пояснює активну участь М. Ханенка в тодішніх українсько-московитських контактах – як ділових, так і правових, політичних, та ін. Власне, більшість реалій побутового та державного життя Миколи Ханенка знайшли відображення в щоденникових записах.

Необхідність дослідження різних аспектів мови «Щоденника» детермінована потребою чіткої оцінки мовного розвитку в Україні впродовж XVIII ст. Жанрова специфіка щоденникових записів засвідчує, що студійований текст зберігає багато спільного з діловою документацією. У нашому контексті це абсолютно логічно пояснює ситуацію: М. Ханенко був безпосереднім автором юридичних законів, за життя оформив не один вид ділових паперів. Саме тому в підході до аналізу мовних особливостей «Щоденника» слухним є зауваження В. Горобця про те, що «типологічна схожість книжної української мови з російською у другій половині XVIII ст., зумовлена ілюзорним зближенням їх на основі давньоруських мовних компонентів та набутого фонду слов'янізованих форм і конструкцій у канцелярській практиці, ще не дає підстав для отождоження їх систем» [Горобець 1993, с. 23].

XVIII ст., як і киеворуський період, є складним вузлом для дослідників багатьох наук, особливо це стосується лінгвістики. Мовна політика, яку проводила новоіменована імперія, у поєднанні з комплексом соціальних заходів (обдаровування козацької верхівки землями і маєтками, званнями і посадами, та ін.) помітно лінгвально розкласували українське суспільство: верхівка намагалася переключати мовний код залежно від співрозмовника, що, власне, пояснює поширення в діловодстві тодішнього Лівобережжя суржикізованого –

українсько-московитсько-церковнослов'янського – варіанта. Проте й такі пам'ятки є цінним джерелом для діяхронної лінгвістики, оскільки дають можливість простежити мовні засоби відображення реалій чужої культури, спроби втягнути їх в орбіту номінативних процесів української мови, розвиток на їх семантико-мотиваційній основі нових одиниць лексико-фразеологічної системи. Це один з небагатьох аргументів, чому «Щоденник» М. Ханенка не має залишатися осторонь студіювання розвитку української мови у XVIII ст.

Прикметним є той факт, що генеральний хорунжий з огляду на посадові обов'язки часто бував у головних містах Російської імперії, мав зустрічі з високопосадовцями, зокрема із найвищим керівництвом. Спостереження за специфікою прийому людей (святкування дня народження, спускання на воду корабля, обрання імператор, маскаради та ін.) знайшли відображення в стійкому сполученні слів *быти у ручки*, напр.: *Рано были зь обознымъ генералнымъ первей у графа Розумовского въ дворцѣ, потомъ и самой государинѣ кланялись и у ручки были, и обѣдали у приватного стола, при присутствіи ея величества, въ лѣтномъ дворцѣ* (ДНХ, с. 253); *Были въ дворцѣ у ручки государини, у великого князя и великой княгини* (ДНХ, с. 257); *Рано поздравляли тезоименитствомъ и были у ручки великого князя* (ДНХ, с. 376), та ін.

Квантитативний критерій, що фактично визначає таку ознаку фразеологізму, як відтворюваність, засвідчує, що в щоденникових записах генеральний хорунжий ужив 44 рази це сполучення слів, тому дає нам усі підстави кваліфікувати його стійким. Привертає увагу демінутивна форма іменника, якою М. Ханенко послуговувався 42 рази, тоді як нейтральною формою – *рука* – тільки 2: *Рано были въ дворцѣ у руки его императорского высочества государя, великого князя, ради празднованія рожденія его высочества, съ протчими* (ДНХ, с. 300); *Въ сей день Свѣтлаго изъ мертвыхъ Воскресенія Христова утрени въ теплой церкви слушали, где и у руки ея императорского величества и ихъ императорскихъ высочествъ были, а обѣдни въ бошой дворцовой деревяной церкви слушали-жь* (ДНХ, с. 413–414). Використання фразеологізму *быти у ручки* в щоденникових записах підтверджує роки, коли генеральний хорунжий у складі делегацій перебував у столиці імперії, зокрема маємо такі дані: *быти у ручки*: 1732 р. – 1, 1745 р. – 9, 1746 р. – 6, 1747 р. – 6, 1748 р. – 6, 1749 р. – 14; *быти у руки*: 1747 р. – 1, 1749 р. – 1. Така кількість уживань доводить думку, що для московії цілування руки було звичним явищем.

У наведених контекстах фразеологізм реалізує семантику 'бути допущеним до цілування руки імператора, імператриці та ін.'. У писемних пам'ятках української мови ми на нього більше не натрапили, що вказує на екзотичний характер цієї мовної одиниці. Уперше М. Ханенко використав фразеологізм у записах за 29 травня 1732 року в описі ділової поїздки до Санкт-Петербурга, зокрема про зустріч з імператрицею Єлизаветою Петрівною та її донь-

кою Єкатеріною Іоанновною: *Пань Горленко былъ у ручки государини и у принцессы* (ДНХ, с. 51). Постійна вказівка через руку на її власника, зокрема його/її соціальний стан, дає підстави кваліфікувати такі компоненти – назви осіб за соціальною належністю – як факультативні, напр.: *По службѣ были у ручки государини, а въ вечеру въ саль галдареи и въ бошой саль, гдѣ изволила государиня кушать съ лейбѣ-компанцами* (ДНХ, с. 261); *Рано были въ дворцѣ и послѣ службы у ручки государини, потомъ у графа Розумовского съ архіереями* (ДНХ, с. 287); *Въ сей день мясопустный были рано въ дворцѣ и у ручки государя великого князя и великія княгини* (ДНХ, с. 402), та ін.

Спорадично трапляються контексти, де М. Ханенко не використовує факультативний компонент, що можна потлумачити як розширення семантики, напр.: *Рано были у барона Черкасова и тамъ застали генерала Апраксина, потомъ слушали обѣдно въ дворци и обозный генеральный былъ у ручки* (ДНХ, с. 283). Якщо в інших контекстах є чітка вказівка на суб'єкт, то наведене речення дає підстави для подвійного потрактування: по-перше, традиційне, коли згідно із запозиченою традицією цілували руку особі найвищого рангу як визнання залежності; по-друге, нове, що засвідчує зрушення в семантичній структурі, оскільки для позитивного вирішення якоїсь справи необхідно було поцілунком визнати чийсь вищість. Прикметно, що цей атрибут дипломатичного протоколу московити запозичили в азіатів у XV ст., чіми васалами перебували тривалий час, на що вказував ще на початку XX ст. росіянин М. Веселовскій: «Посольський церемоніал у московський період російської історії носив повною, можна сказати, мірою татарський чи правильніше – азіатський характер; відступи ми мали незначні і зумовлені вони були переважно релігійними поглядами...»

Що церемоніал був запозичений у татар, це зрозуміло само собою. Протягом тривалого періоду великі князі російські мали дипломатичні відносини лише із золотоординськими ханами і з великими ханами в Монголії, мали мимоволі підкорятися вимогам цих ханів; а потім і самі засвоїли їх так ґрунтовно, що вважали весь церемоніал своїм і не відступали від його вимог до Петра Великого, який змінив його на європейський зразок. Якби московський уряд і не побажав діяти за татарською вказівкою, то він прямо не мав можливості замінити її якоюсь іншою, і церемоніал був такий стійкий, що на ньому навіть не помітно впливу європейського струменя, внесеного до нас хоча б Софією Палеолог; можливо деякі дрібниці й зазнали тоді зміни; але сутність залишилася колишньою» [Веселовскій 1911, с. 1–2].

Отже, маючи багатовіковий досвід залежності та закріпивши в себе цей елемент прийому спочатку іноземців, московити згодом поширили його й на своє населення, що, власне, знайшло вербальну репрезентацію в аналізованому фразеологізмі. Прикметно, що в попередні століття представники держав, які мали з московією дипломатичні відносини,

знали про такий «обряд», про що неодноразово заготовували, наприклад у записках за XVII ст. натрапляємо на такі контексти: *Na czwarty dzień, jakośmy wzięli Maja 28 wiadomość od przystawa, był u ręki, o upominkach powiadano nam że były dwie wielkie nazbyt miednice srebrne augszpurskiej roboty, sztuki niektóre zlociste i z nalewką takż; po przywitaniu powrócili do domu swego. Tegoż dnia banket od Cara Jegomości do dworu Ich przyniesiony od ryb i mięsnych potraw, naznaczony do częstowania był Bujnosow Stolnik Carskiego Wielicestwa* (Pamiętniki... 1859, с. 77); *O pośle szwedzkim prawil, że był u ręki carskiej i mile przyjęty, tudzież przy witanu ręki carskiej pożałowany nad zwyczaj* (Stefana Franciszka... 1875, с. 123); *Których kartek nie dając mi odczytać przystaw, prowadził mię do zamku konno dla odbierania ekspedycyi, nie powiadając mi, że u ręki carskiej być mi przyjdzie, jechałem tedy życząc sobie przody z kanclerzami alias dumnymi dziakami względem resposów namówić się* (Stefana Franciszka... 1875, с. 137), у яких спостерігаємо як вказівку на суб'єкт (через атрибутив *carskiej*), так і без неї (перший контекст).

«Щоденник» засвідчив семантичні зрушення, що стали наслідком виходу «обряду» за межі дипломатичного протоколу і набуття ним світського характеру. Вони слугують підтвердженням нездорових тенденцій у тогочасному імперському суспільстві, засвідчуючи в ньому розгул підлабузництва, хабарництва, оббріхування, доносів, та ін. Номен *рука*, одним зі значень якого було 'влада', у цьому аспекті отримав додаткові конотації – як позитивні ('шанобливе ставлення'), так і негативні ('приниження', 'підлабузництво', 'загравання'), напр.: *Рано прибыли въ Питергофъ и по службѣ были у ручки великого князя и великой княгини, потомъ были въ Мемплезирѣ и кланялись государинѣ, и зъ графомъ и протчими господами видѣлись* (ДНХ, с. 317); *Около 12-го полуденного часа будучи у графа, когда тамъ государиня выходила, то между прочими и мы были у ручки, где тогда-жъ былъ и архіерей с. п. бурхскій ради слѣдующаго кавалерского Александра Невского праздника съ докладомъ* (ДНХ, с. 324); *Обѣдни слушали въ дворцѣ, послѣ которой были у ручки государыни гвардіи семеновского полку офицери* (ДНХ, с. 462), та ін.

Послугуваввся М. Ханенко і фразеологізмом *пожаловати къ ручкѣ*, що реалізує в щоденникових записках тотожну семантику, поляризуючи при цьому учасників церемоніалу: якщо стійке сполучення слів *быти у ручки* стосувалося безпосередньо того, хто цілував руку, то *пожаловати къ ручкѣ*, навпаки, того, хто «дозволяв» це зробити. Таких уживань зафіксовано 5, напр.: *Въ 1-мъ часу по полудни изволила ея императорское величество, такожъ ихъ императорские высочества, государь великій князь и государиня великая княгиня, имѣть свой публічний переездъ изъ зимного въ лѣтний дворецъ при пушечной палѣ изъ крѣпости, зъ адмиралтейства и изъ яхтъ, и когда прибыла государиня въ лѣтний дворецъ, то тутъ многие господа и кавалери и другихъ чиновъ встрѣтили передъ дверми, а на караулѣ гвардія въ барабаны и съ музиками от-*

давали честь, а при вході до покоєвъ, перво изволила ея величество пойти въ церковь, потомъ чрезъ болюю салю прошедъ въ первую камору, тамъ всѣхъ, въ томъ числѣ и насъ, пожаловала къ рукѣ, послѣ жаловала-же до руки и великая княгиня (ДНХ, с. 367); А на оную рѣчь отвѣтовалъ великій канцлеръ, потомъ насъ государыня жаловала къ ручки и милостиво къ намъ говоритъ сама изволила (ДНХ, с. 468), та ін. Прикметно, що цей фразеологізм демонструє прийменникову варіантність, що визначає траєкторію розвитку прийменниково-відмінкових форм в українській мові, зокрема зміну давніх конструкцій «к + Д. в.» на «до + Р. в.».

Попри обманне приєднання частини українських земель до московії, а з ним і прихід на Лівобережжя елементів чужої культури, зокрема і фразеологізмів як відображення різних аспектів життя і діяльності московитів-загарбників, більшість запроваджуваних імперією наративів через неприродність українській ментальності не змогли адаптуватися на українських теренах, відповідно й номінації на їх позначення не закріпилися в мові. До того ж сприйняття цілування руки, поширене і в європейській державній практиці, викликало асоціації не стільки поваги, шанобливого ставлення, скільки залежності, для чого в українській мові XVII–XVIII ст. функціонував фразеологізм *цѣловати руку*, варіанти якого засвідчено, наприклад, у Чернігівському літописі: *И плакалъ кроль самъ, сенаторове и Хмелницкий велми часъ не мальй; потомъ Хмелницкий палъ знову предъ кролемъ плачучи, просилъ прощения и лежалъ, облативши ноги кролевские, а кроль казалъ его подвести и, давши ему руку своєю поцѣловати, просилъ, абы зъ облежения выпустилъ войско полское зъ Збаража* (ЧЛ, с. 9–10); *Того жъ року, мѣсяца іюля дня 2, Петръ Алексѣевичъ, царь московский, былъ въ Чернѣговѣ, и хто хотѣлъ, ишоль до поцѣлованя руки его царской невозбранно* (ЧЛ, с. 23).

Натрапляємо на варіанти цього фразеологізму в щоденникових записках П. Апостола, зроблених французькою мовою та перекладених О. Лазаревським російською для «удоступнення широкому загалу». Спостерігаємо, що П. Апостол буквально вербалізував семантику, оскільки, очевидно, не знайшов у французькій мові відповідника, напр.: *Suivant l'avis du pr., mon père et moi nous rendimes au lieu destine, où nous eumes l'honneur de baisser la main de sa majesté* [А. Л. 1894, с. 302] – *Согласно увѣдомленію князя, мы съ отцомъ отправились въ назначенное мѣсто, гдѣ имѣли счастье*

поцѣловать руку Ея Величества [Лазаревській 1895, с. 142]. Переклад О. Лазаревського засвідчує функціонування синонімічних фразеологізмів, що реалізували тотожну семантику: *Слушалъ обѣдно въ церкви князя; послѣ нея былъ допущень къ рукѣ княгини* [Лазаревській 1895, с. 127]; *Былъ у кн. Меньшикова и имѣлъ честь поцѣловать его руку* [Лазаревській 1895, с. 144], перший із яких володіє більшим експресивним потенціалом. Наведені контексти доводять, що між двома фразеологізмами відбувалася конкурентна боротьба, у якій аналізована нами одиниця не закріпилася в українському фразеологічному просторі не стільки через реалізацію вужчої семантичної палітри, скільки через позамовні чинники, головним із яких була невідповідність цього явища українським реаліям.

Стійке сполучення слів *бути у ручки* не фіксують історичні та фразеологічні словники української мови. Автори послугуються ним переважно для змалювання реалій минувшини, зокрема подій XVIII ст., пов'язаних з імперським періодом української історії. Д. Яворницький, наприклад, 4 рази використав аналізований фразеологізм у відомій праці «Історія запорозьких козаків», напр.: ... *а при від'їзді Ватазі б карбованців, сукно аглінське, тафту, пару соболів по 2 карбованці кожна, козакам – грошей по 4 карбованці, по сукну аглінському, по парі соболів по 2 карбованці кожна пара, та на дорогу щоденного корму на три тижні по стільки само, як їм давали в Москві; окрім того, яловичини три полоті, вина два відра, а для опалення хат і приготування їжі давали по 2 підводи дров на тиждень і для вечірнього сидіння свічок лойових по 4 деньги на добу, а з приїздом, коли вони були біля руки великих государів, того дня дали їм харчів і питва удвічі супроти щоденного* [Яворницький 1993, с. 32]; *А по приїзду, коли запорозькі посланці були біля руки великих государів, того дня дали їм корму замість столу вдвічі більше на щодень* [Яворницький 1993, с. 59].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що стійке сполучення слів *бути у ручки/руки* 'бути допущеним до цілування руки імператора, імператриці та ін.' належить до периферії фразеологічної системи української мови XVIII ст., проте через низку мовних і позамовних чинників не змогло закріпитися в ній та розвинути семантичну структуру, залишившись вузькохронологічним екзотизмом. Граматична варіантність властива дієслівному компоненту фразеологізму, тоді як іменниковому – словотвірна, а загалом – позиційна.

Література

1. А.Л. Дневникъ гетманича Апостола. *Кіевская старина*. 1894. № 11. С. 300–303.
2. Бодянкій О.М. Историческое свѣдѣніе о генеральномъ хоружемъ, Ханенкѣ. *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ*. 1858. Кн. 1. С. I–XXI.
3. Веселовскій Н.И. Татарское вліяніе на русскій посольскій церемоніаль въ московскій періодъ русскої исторіи. Санктъ-Петербургъ: Типографія Б.М. Вольфа, 1911. [2], 19 с.
4. Горобець В.Й. Від упорядника. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.*: зб. документів. Відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 23–31.
5. Денисюк В. Польські «неприємності» в українській фразеології. *Українська полоністика*. 2021а. Вип. 19. С. 30–40.

6. Денисюк В.В. Епістолярний дискурс української мови другої половини XVII ст. крізь призму фразеології. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць*. Шитик Л.В. (гол. ред.). Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2022. Вип. 33. С. 24–36.
7. Денисюк В.В. Наказание в свете фразеологии украинского языка первой половины XVIII века (на материале «Дневника» Якова Марковича). *Шамякинскія чытанні: Письменнік – Асоба – Час: зб. навук. пр. УА МДПУ імя І.П. Шамякіна; рэдкал.: А.У. Сузько (адк. рэд.) [і інш.]*. Мазыр: МДПУ імя І.П. Шамякіна, 2021б. С. 94–101.
8. Денисюк В.В. Фразеологія щоденникового дискурсу української мови першої половини XVIII ст. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2021в. Вип. 30. С. 14–23.
9. Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. (ДНХ). Київ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с.
10. Лазаревскій А. Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Кіевская старина*. 1884. № 3. Приложение. С. I–XV.
11. Лазаревскій А. Дневникъ Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.). *Кіевская старина*. 1895. № 7/8. Отд. 2. С. 100–155.
12. Маханьков М.В. Микола Данилович Ханенко – генеральний хорунжий Гетьманщини. *Сіверщина в історії України: зб. навк. праць*. Київ – Глухів, 2012. Вип. 5. С. 209–211.
13. Мельничук О.С. Синхронія і діахронія. Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 597.
14. Оглоблин О. Ханенки (сторінка з історії українського автономізму 18-го століття). Кіль: Культ.-наук. вид-во Т. Омельченко – Ю. Тищенко, [1949]. 12 с.
15. Половец В.М. Микола Данилович Ханенко (1693–1760): (до 325-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 171–176.
16. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ: Основи, 1998. 324 с.
17. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные (ЧЛ). Изд. Ал. Лазаревского. Київ, 1890. 44 с.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3 т. Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 3. 560 с.
19. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński. Wilno: Nakładem A. Assa Księgarza, 1859. 152 s.
20. Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy, sekretarza Jana Kazimiera, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie, 1654–1668. Kraków: Drukarnia c. k. Uniwersytetu Jagellonskiego, 1875. XXV + 526 s.

References

1. A.L. (1894) Dnevnik getmanicha Apostola [Diary of Hetman Apostol]. *Kievskaya starina*. № 11. S. 300–303 [in Old Ukrainian & Old French].
2. Bodyanskiy O.M. (1858) Istoricheskoe svedenie o general'nom khoruzhem Khanenko [Historical information about the general khoruzhy Khanenko]. *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostej Rossijskikh*. Kn. 1. S. I–XXI [in Russian].
3. Veselovskiy N.I. (1911) Tatarskoe vliyanie na russkiy posol'skiy tseremonial v moskovskiy period russkoy istorii [Tatar influence on the Russian embassy ceremonial in the Moscow period of Russian history]. Sankt-Peterburg: Tipografiya B.M. Vol'fa. [2], 19 s. [in Russian].
4. Horobets' V.Yo. (1993) Vid uporiadnyka [From the editor]. *Dilova dokumentatsiia Hetmanshchyny XVIII st.*: zб. dokumentiv. Vidp. red. L.A. Dubrovina. Kyiv: Naukova dumka. S. 23–31 [in Ukrainian].
5. Denysiuk V. (2021a) Pol's'ki «nepriyemnosti» v ukrains'kii frazeologii [Polish «trouble» in Ukrainian phraseology]. *Ukrains'ka polonistyka*. Vyp. 19. S. 30–40 [in Ukrainian].
6. Denysiuk V.V. (2022) Epistoliarnyi dyskurs ukrains'koi movy druhoi polovyny XVII st. kriz' pryzmu frazeologii [Epistolary discourse of the Ukrainian language of the second half of the 17th century through the prism of phraseology]. *Movoznavchyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats'*. Shytyk L.V. (hol. red.). Cherkasy: Vydavets' FOP Hordiienko Ye. I. Vyp. 33. S. 24–36 [in Ukrainian].
7. Denysiuk V.V. (2021b) Nakazanie v svete frazeologii ukrainskogo yazyka pervoy polovyny XVIII veka (na materiale «Dnevnik» Yakova Markovicha) [Punishment in the light of the phraseology Ukrainian language of the first half 18th century (based on the «Diary» by Yakov Markovich)]. *Shamyakinskiya chytanni: Pis'mennik – Asoaba – Chas: zб. navuk. pr. UА MDPU imya I.P. Shamyakina; rehdkal.: А.У. Suz'ko (adk. reh.d.) [i insh.]*. Mazyr: MDPU imya I.P. Shamyakina, S. 94–101 [in Russian].
8. Denysiuk V.V. (2021v) Frazeolohiia shchodennykovoho dyskursu ukrains'koi movy pershoi polovyny XVIII st. [Phraseology of the diary discourse of the Ukrainian language of the first half of the 18th century]. *Movoznavchyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats'*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Yu.A. Vyp. 30. S. 14–23 [in Ukrainian].

9. Dnevnik heneralnaho khorunzhaho Nykolaia Khanenka (DNKH). 1727–1753 (1884) [Diary by Ensign General Mykola Khanenko. 1727–1753]. Kiev: Typohrafiia H.T. Korchak-Novytskaho. 524 s. [in Old Ukrainian].
10. Lazarevskiy A. (1884) Dnevnik general'nogo khorunzhago Nikolaya Khanenka (1727–1753) [Diary by Ensign General Mykola Khanenko (1727–1753)]. *Kievskaya starina*. № 3. Prilozhenie. S. I–XV [in Old Ukrainian].
11. Lazarevskiy A. (1895) Dnevnik Petra Danilovicha Apostola (may 1725 g. – may 1727 g.) [Diary of Petro Danylovych Apostol (May 1725 – May 1727)]. *Kievskaya starina*. № 7/8. Otd. 2. S. 100–155 [in Russian].
12. Makhan'kov M.V. (2012) Mykola Danylovych Khanenko – heneral'nyi khorunzhyi Hetmanshchyny [Mykola Danylovych Khanenko is the general ensign of the Hetmanshchyny]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zb. nauk. prats*. Kyiv – Hlukhiv. Vyp. 5. S. 209–211 [in Ukrainian].
13. Mel'nychuk O.S. (2004) Synkhroniia i diakhroniia [Synchrony and diachrony]. *Ukrainska mova: Entsyklopediia*. Redkol.: Rusaniv'skyi V. M., Taranenko O. O. (spivholova), M.P. Ziabliuk ta in. 2-he vyd., vpr. i dop. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. S. 597 [in Ukrainian].
14. Ohloblyn O. (1949) Khanenky (storinka z istorii ukrains'koho avtonomizmu 18-ho stolittia) [Khanenky (page from the history of Ukrainian autonomism of the 18th century)]. *Kil': Kul't.-nauk. vyd-vo T. Omel'chenko – Yu. Tyshchenko*. 12 s. [in Ukrainian].
15. Polovets V.M. (2018) Mykola Danylovych Khanenko (1693–1760): (do 325-richchia vid dnia narodzhennia) [Mykola Danylovych Khanenko (1693–1760): (to the 325th anniversary of his birth)]. *Siverians'kyi litopys*. № 3. S. 171–176 [in Ukrainian].
16. Sosiur F. de. (1998) Kurs zahal'noi lingvistyky [General linguistics course]. Per. z fr. A. Kornichuk, K. Tyshchenko. Kyiv: Osnovy. 324 s. [in Ukrainian].
17. Chernigovskaya letopis' po novomu spisku (1587–1725) i Kolomatskie chelobitnye (CHL) (1890) [Chernihiv chronicle according to the new list (1587–1725) and Kolomatsky petitions]. *Izd. Al. Lazarevskogo*. Kiev. 44 s. [in Old Ukrainian].
18. Yavornyts'kyi D.I. (1993) Istoriiia zaporoz'kykh kozakiv u 3 t. [History of the Zaporizhian Cossacks in 3 t.]. Redkol.: P.S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka. T. 3. 560 s. [in Ukrainian].
19. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe wydał z rękopismu, wstępem i przypisami objaśnił Michał Baliński (1859) Wilno: Nakładem A. Assa Księgarza. 152 s. [in Old Polish].
20. Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy, sekretarza Jana Kazimiera, sędziego ziemskiego kowieńskiego, Księga pamiętnicza wydarzeń zaszyłych na Litwie, 1654–1668 (1875) Kraków: Drukarnia c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego. XXV + 526 s. [in Old Polish].

SEMANTICS AND FUNCTIONING OF THE PHRASEOLOGICAL UNIT *БЫТИ У РУЧКИ (БЫТИ У РУЧКИ)*

Abstract. The article continued the cycle of studies on the phraseological richness of the Ukrainian language of the 18th century. Semantic content and functional features of the phraseological unit of *быти у ручки*, revealing a tendency towards grammatical, word-forming and positional variability based on the material of the diary notes of M. Khanenko, Ensign General (Khorunzhy), were analyzed. Researchers of the history of diplomacy proved that the Muscovites borrowed the ceremony of kissing the tsar's hand from the Tatars and Asians, whom they were dependent for a long time. M. Khanenko used the phraseology 44 times only in descriptions of events connected with business trips to moskovia, which already proved that both the ceremony itself and its nomination were not characteristic of the Ukrainian mentality. In order to find out the reasons for the non-assimilation of this stable combination of words in the Ukrainian language, written records of other genres were involved, in particular, chronicles that testified to the functioning of the synonymous correspondence *цѣловати руку*, which, although showed less expressiveness, but had a broader semantic structure. The polarity of the participants of the ceremony was presented by the phraseological unit of *жаловати къ ручки*.

The spread of the phraseological unit in the Ukrainian territories was proved by its local – Eastern Polissya, chronological – the 18th century and genre – mostly diary notes – character. The stable combination of words was also evidenced in the monuments of the Polish language of the 17th century in the descriptions of events connected with the appointment of the representatives of diplomatic missions by the moscow tsar. This proved the fact that the spread of the phraseological unit took place from moskovia, which, fallen to the periphery of the lexical-and-phraseological system of the Ukrainian language, due to a number of intra- and extra-lingual factors, remained in it as a narrowly chronological exoticism like the attribute of a foreign culture and mentality.

Keywords: Ukrainian language of the first half 18th century, diary discourse, phraseology, semantics, variation.

© Денисюк В., 2023 р.

Василь Денисюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету, Хмельницький, Україна; dvv2812@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>

Vasyl Denysiuk – Candidate of Philology (Ukrainian language), Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine; dvv2812@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-6773-1380>